

Recenze / Reviews

Graffiti jako zbožnost

Graffiti as Devotion

BŘETISLAV VACHALA

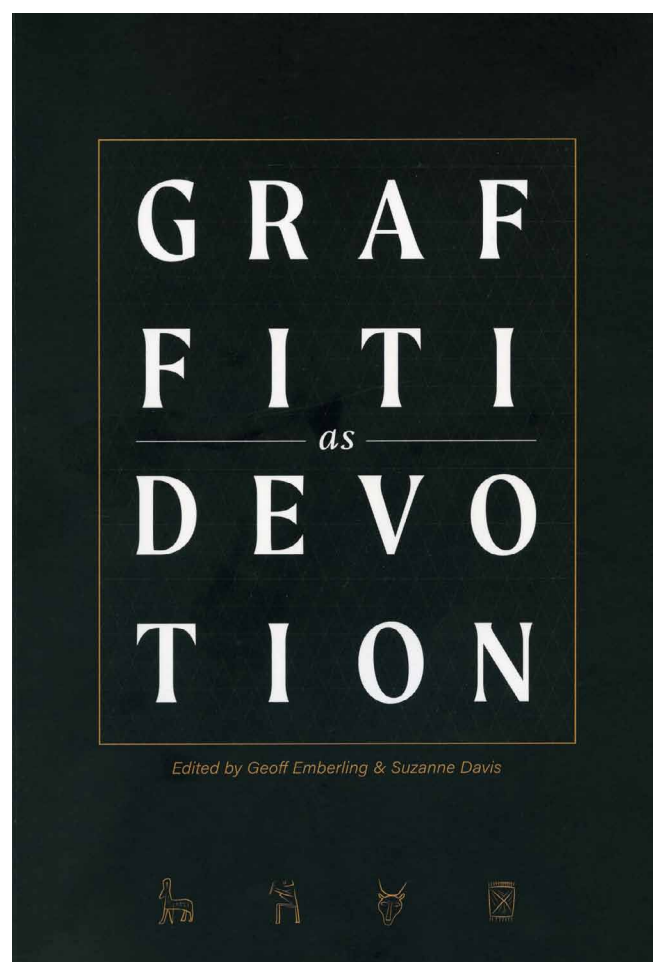
Český egyptologický ústav Filozofické fakulty
Univerzity Karlovy, Celetná 20, 110 00 Praha 1

Jedním z nejvýznamnějších světových archeologických muzeí je bezesporu „The Kelsey Museum of Archaeology“ při michiganské univerzitě v Ann Arboru, pojmenované podle amerického klasického filologa Francise W. Kelseyho (1858–1927), který mimo jiné vedl i archeologické výzkumy zmíněné univerzity v Turecku, Tunisku a Egyptě (J. G. Pedley, *The Life and Work of Francis Willey Kelsey: Archaeology, Antiquity, and the Arts*, Ann Arbor 2012). Kelseyho muzeum je známé nejen svými hodnotnými sbírkami, ale také nápaditými výstavami postihujícími různé aspekty starověkého Předního východu a antického světa.

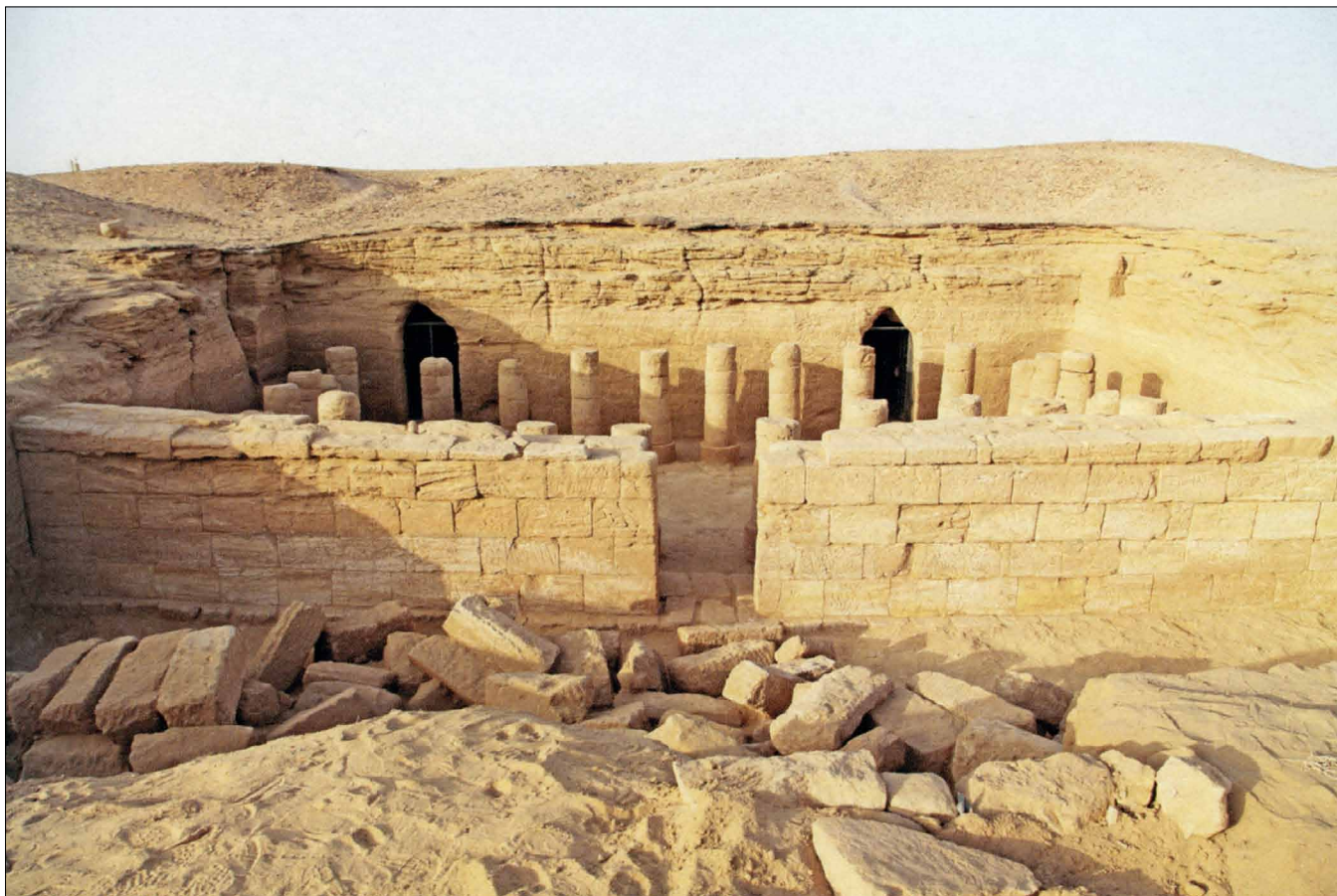
Recenzovaná publikace (obr. 1) byla ostatně také vydána v souvislosti s dosud poslední, vskutku originální výstavou pořádanou Kelseyho muzeem, a to pod názvem „Graffiti as devotion along the Nile: El-Kurru, Sudan“ (28.8.2019 – 29.3.2020). Ústředním tématem výstavy a knihy jsou starověká a středověká graffiti, která se nacházejí v nilském údolí (i mimo něj) na území Súdánu a Egypta.

Také v egyptologii se italské slovo *graffiti* (sing. *graffito*) používá k označení velice rozmanitých nápisů, kreseb a maleb, které se ryly, tesaly, škrábaly, psaly nebo malovaly do tvrdého povrchu, zvláště kamene (D. Franke, *Graffiti*, In: D. B. Redford, [ed.], *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, 2, Oxford 2001, s. 38–41; A. J. Peden, *The Graffiti of Pharaonic Egypt. Scope and Roles of Informal Writings (c. 3100–332 BC)*, Leiden – Boston – Köln 2001). V mnoha případech chtěli jejich autoři pouze podat doklad o své přítomnosti na daném místě („Byl jsem tady!“). Od momentálního nápadu nebo náhlé inspirace jednotlivce vedla starověké Egyptany cesta k vědomé snaze vytvořit graffiti pro věčnost: zaznamenat důležitou událost a uvést jméno, což vlastně vyjadřovalo přání komunikovat s budoucími generacemi. Pro faraonský Egypt, který v dobách svého největšího územního rozsahu zahrnoval

i Núbii (její dnešní egyptskou a súdánskou část až po 4. nilský katarakt), platí tvrzení, že Egypt je „klasickou zemí graffiti“ (G. Klaffenbach, *Die griechischen und italischen Inschriften*, In: U. Hausmann, [ed.], *Allgemeine Grundlagen der Archäologie*, München 1969, s. 331–394 [367]). Nejstarší datované graffiti na území Nubie, uvádějící jméno vládců 1. dynastie

Obr. 1. Přebal knihy: Emberling, Geoff – Davis, Suzanne, eds., (2019): *Graffiti as Devotion. Along the Nile and Beyond*. Ann Arbor: The Kelsey Museum of Archaeology – University of Michigan. XVIII + 193 stran (s mapami, plány, kresbami a fotografiemi). ISBN 978-0-9906623-9-6.

Obr. 2. Záušní chrám Ku. 1500 od severovýchodu. (G. Emberling, s. 27, obr. 2,3.)

Džera (okolo 3100 př.n.l.) a zmiňující vítězství nad místními obyvateli, bylo objeveno u 2. kataraktu v lokalitě Gebel Šech Sulejmán (W. J. Murnane, *The Gebel Sheikh Suleiman monument: epigraphic remarks*, *Journal of Near Eastern Studies*, 46 [1987], s. 282–285). Jeho účelem přitom bylo nejen zvěčnit vládce a zaznamenat důležitou událost, ale také stanovit jižní hranici země. Naopak nejmladší hieroglyfické graffiti bylo vytesáno v roce 394 n.l. a démotické v roce 452 n.l., přičemž obě se nacházejí v areálu Esetina chrámu na nilském ostrově Fílé u 1. kataraktu.

Nespočetné prehistorické kresby a malby lovců, sběračů i prvních zemědělců mnohdy překrývají starověká a středověká graffiti hieroglyfická, hieratická, démotická, řecká, koptská, latinská a arabská. Nechybí ovšem ani návštěvnická graffiti prvních cestovatelů v angličtině, francouzštině i jiných moderních jazycích. Jako raritu bych chtěl zmínit novodobá ruská graffiti v Sahureově pyramidě v Abúsíru (okolo 2500 př.n.l.), na stěnách chodby vedoucí do pohřební místnosti. Šlo o nečekaný nález v roce 1985, když komise sakkárského inspektorátu Egyptské památkové organizace měla zjistit a dokumentovat stav jinak nepřístupných a částečně zavalených prostor pyramidy. Jako člena této komise mě překvapily ruské nápisy v azbuce, které ostatním přítomným nic neříkaly. Nápisy přitom uváděly jména jejich autorů a mís-

to, odkud pocházeli (případně i zkratku vojenské hodnosti). Nejspíše to tedy byli někteří ze sovětských vojenských poradců a techniků, kteří působili v 60. letech minulého století v Násirově Egyptě, než se v roce 1972 prezident Sádát rozhodl „zřít se služeb všech sovětských vojenských odborníků“ a vypověděl je ze země. Přístup do podzemí pyramidy potom zcela znemožnil zával způsobený zemětřesením v roce 1992 (G. M. Naim, [ed.], *A Preliminary Report on the Dahshour Earthquake 12 October 1992*, Cairo 1993). To následně potvrdily úřední nápisy a symboly v místech někdejšího vstupu do pyramidy, vyryté do novodobého ochranného zdiva a varující před nebezpečím zřícení vápencových bloků a zakazující přiblížení: tedy současná arabská graffiti.

Ale vraťme se k těm starověkým. V nilském údolí se graffiti nacházejí v místech, kde byly lomy, na křižovatkách obchodních cest nebo v okolí kataraktů a pevností. Hojně se vyskytují i při pouštních cestách, a to v místech, kde byly studny a kde odpočívaly výpravy směřující do oblastí ekonomického zájmu Egyptanů. V cílových místech se potom tesala různá vyobrazení a nápisy, které často představují oficiální expediční zprávy a některé mají i značnou literární úroveň. Zahrnují výsledky výpravy, počet účastníků, jméno a tituly autora (vedoucího výpravy, písaře, vojenského úředníka) a datum (dané jménem organizátora výpravy, tedy krále, a rokem jeho vlády). Těmi

místa jsou například Tura (vápenec), Hatnúb (travertin), Wádí Hammámát (siltovec, zlato), Gebel es-Silsila (pískovec), Asuán (žula), Wádí el-Húdí (ametyst), Wádí el-Allákí (zlato), Serábít el-Chádím (tyrkys), Wádí Maghára (měděná ruda, tyrkys, malachit) a další. Tato figurální a textová graffiti mají velkou vypovídací hodnotu a egyptologové jim zvláště v poslední době právem věnují velkou pozornost a pečlivě je dokumentují a zpracovávají. Zmíníme například „The Theban Desert Road Survey“ Yaleovy univerzity, který přinesl již řadu nečekaných a zajímavých objevů (J. C. Darnell, *Theban Desert Road Survey in the Egyptian Western Desert I: Gebel Tjauti Rock Inscriptions 1-45 and Wadi el-Hôl Rock Inscriptions 1-45*, Chicago 2002; J. C. Darnell, *Theban Desert Road Survey II: The Rock Shrine of Pahu, Gebel Akhenaton, and other Rock Inscriptions from the Western Hinterland of Qamula*, New Haven 2014).

Na tomto místě je třeba také zmínit významné české objevy stovek graffiti přibližujících vývoj Dolní Nubie od pravěku až po islámský středověk (Z. Žába, *The Rock Inscriptions of Lower Nubia (Czechoslovak Concession)*, Prague 1974; M. Verner, *Some Nubian Petroglyphs on Czechoslovak Concession*, Praha 1975; F. Váhala – P. Červíček, *Katalog der Felsbilder aus der Tschechoslowakischen Konzession in Nubien, I-II*, Prag 1999; L. Suková, *The Rock Art of Lower Nubia (Czechoslovak Concession)*, Prague 2011; L. Suková, *The Rock Paintings of Lower Nubia (Czechoslovak Concession)*, Prague 2011), ke kterým došlo v rámci naší účasti (1961–1965) na mezinárodní akci UNESCO na záchranu a dokumentaci nubijských památek v souvislosti se stavbou Vysoké asuánské přehrad. Zde je třeba vzdát hold Pavlu Červíčkovi, který se v emigraci po roce 1968 v Darmstadtu vypracoval v předního světového znalce afrických, hidžázkých a jemenských pravěkých, starověkých a středověkých rytin, kreseb a maleb (B. Vachala – L. Varadinová, Pavel Červíček (1942–2015): List of Publications on Rock Art, *Ägypten & Levante*, 28 [2018], s. 21–24).

Předložená kniha pojednává o graffiti v oblasti Kuše, jak ji pojmenovali Egypťané kolem roku 2000 př.n.l. Jde o území podél středního toku Nilu (přibližně mezi 2. a 6. kataraktem) v dnešním severním Súdánu, jehož bohatou kulturní historií v období 2000 př.n.l. – 300 n.l. a dále až po založení makurijského království (s hlavním městem Tungulem, dnešní Starou Dongolou), které přijalo křesťanství začátkem 6. století a udrželo se celých 900 let, sleduje Geoff Emberling v 1. kapitole (s. 1–15). V exkurzu k této kapitole (s. 16–20) podává Suzanne Davis přehled o tisících merojských graffiti v tzv. velkém chrámovém nádvoří v Musawwarát es-Sufrá, který byl od 3. století př.n.l. do 4. století n.l. významným poutním místem, a informuje o stavu jejich zpracování. Zanechat graffiti na pískovcových stěnách místních chrámů a přilehlých staveb bylo důležitou součástí návštěv poutníků. Jejich figurální graffiti jsou rozmanitá a potvrzují zdejší uctívání nejen hlavního místního lviho boha Apedemaka, ale také například i egyptského beraňního boha Amona.

Hlavní pozornost je v knize věnována graffiti z el-Kurru, kde se nachází nejstarší pohřebiště králů z Kuše (850–650 př.n.l.), zahrnuté do seznamu světového kulturního a přírodního

Obr. 3. Beran s dvojitou korunou na hlavě představuje boha Amona. Graffiti T 11 na sloupu v zádušním chrámu Ku. 1500. (S. Davis – J. Batkin-Hall, s. 1, obr. 1.1; s. 151.)

dědictví lidstva (UNESCO). Zvláštností královských hrobů přitom byly bezhlavé pohřby 24 koní, kteří byli při pohřbu rituálně sťati (W. Y. Adams, *Nubia. Corridor to Africa*, London 1977, s. 282–283). Graffiti se v el-Kurru nacházejí v zádušním chrámu (Ku. 1500), který poprvé zkoumal v letech 1918–1919 George Reisner (D. Dunham, *El Kurru*, Cambridge, MA, 1950), a v pyramidě (Ku. 1), která – stejně jako zádušní chrám – nebyla nikdy dokončena a ani nevíme, komu patřila. Dosud je datována do doby neznámého panovníka vládnoucího v letech 369–353 př.n.l. (D. A. Welsby, *The Kingdom of Kush. The Napatan and Meroitic Empires*, London 1996, s. 208). Nové výzkumy zádušního chrámu (obr. 2) začaly v roce 2013 v rámci michiganského „The International Kurru Archaeological Project“ (G. Emberling, *A Mortuary Temple at El-Kurru, Sudan & Nubia*, 19 [2015], s. 65–67) a vedly k objevu dalších graffiti, takže jejich celkový počet je nyní 643. Většina se nachází na pískovcových sloupech (529), zbytek na stěnách, nikoli však v podzemních prostorách. O nich pojednává S. Davis a G. Emberling ve 2. kapitole (s. 25–38). Skladba graffiti je velice rozmanitá a jelikož pyramidové pohřebiště v el-Kurru bylo také hojně navštěvovaným poutním místem v merojském i středověkém křesťanském období, vyjadřují zdejší graffiti osobní zbožnost jejich anonymních autorů. Vztahují se k náboženským rituálům, když zobrazují oltáře (i rohaté, které se v Egyptě objevují až v ptolemaiovské době), obětní stoly, palmové větve, bohy a jejich symboly (včetně Amona [obr. 3] a Ptaha), nebo se vztahují k vykonané pouti (lodě, koně, poutnická obuv – sandály). Náboženské aspekty graffiti ostatně dobře vysvětlil a formuloval ve svém díle P. Červíček (*Rock Inscriptions of Upper Egypt and Nubia*, Napoli – Roma 1986, s. 71–75, 89–99), na jehož výklady navázali další odborníci: „graffiti as manifestation of personal piety“ (H. Jacquet-Gordon, *The Graffiti on the Khonsu Temple Roof at Karnak*:

Obr. 4. Pyramida Ku. 1 od severu (G. Emberling, s. 42, obr. 3.4).

A Manifestation of Personal Piety, Chicago 2003) a „graffiti as devotion“ (G. Emberling a jeho spoluautoři v této knize). Nápadné jsou četné, různě hluboké důlky či jamky vyhloubené za účelem získání prášku ze staré posvátné stavby, jemuž se přičítala magická ochrana a léčebné účinky, zajištění plodnosti, narození zdravého dítěte a šťastného manželství. Naopak málo jsou zastoupena stavební graffiti a kontrolní značky stavitelů, které se hojně vyskytují na blocích jádra zdí pyramid a mastab již ve Staré a Střední říši (F. Arnold, *The Control Notes and Team Marks*, New York 1990; M. Verner, *Baugraffiti der Ptahschepses-Mastaba*, Praha 1992).

Ve 3. kapitole (s. 39–49) Beyer Williams vyhodnocuje graffiti na stěnách pyramidy (Ku. 1) [obr. 4], která zobrazují tři typy lodí, jež odkazují na cesty poutníků do el-Kurru po Nilu. V exkurzu k této kapitole shrnuje Alexandros Tsakos (s. 50–56) výrazy pro lodě a navigaci ve staré núbijštině a stanoví typologii používaných plavidel.

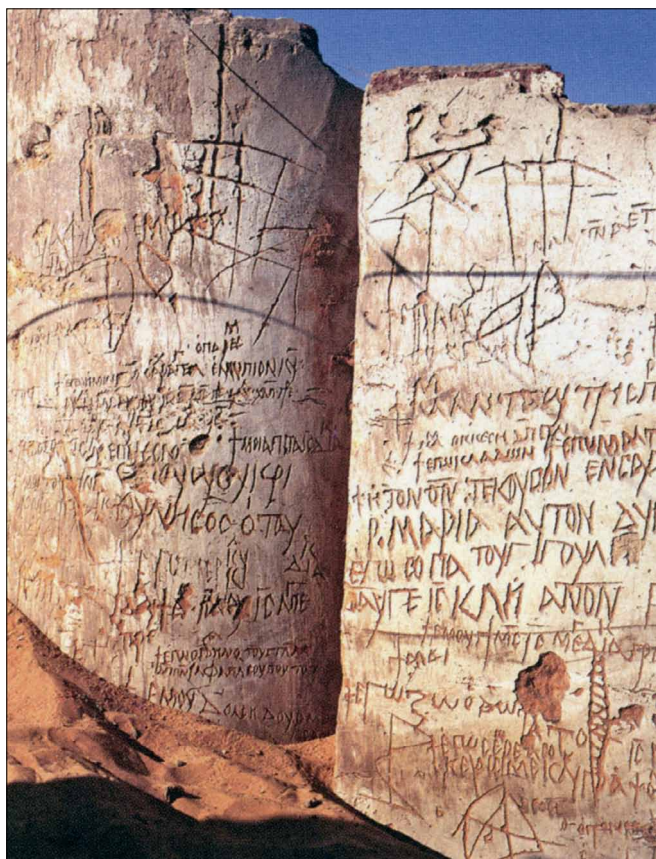
Ve 4. kapitole (s. 59–70) pojednává S. Davis o konzervování a dokumentování graffiti na pyramidě a v zádušním chrámu v el-Kurru, jež využívá laserového skenování, fotogrammetrie a metody RTI („Reflectance Transformation Imaging“), která představuje pokročilou počítačovou fotografickou techniku přesně zaznamenávající strukturu povrchu (S. L. Davis – C. Roberts – J. Batkin-Hall, *A Comprehensive Approach to Conservation of Ancient Graffiti at El Kurru*, *Journal of the American Institute for Conservation*, 57 [2018], s. 1–18).

Zatímco v 5. kapitole (s. 71–86) analyzuje Jeremy Pope figurální graffiti z merojského období, která se nacházejí v dalším významném núbijském poutním místě na ostrově Fílé, v následující 6. kapitole (s. 87–104) zkoumá Bogdan Żurawski 996 textových a figurálních graffiti z poutních kostelů svatého Rafaela v Banganarti (u Staré Dongoly). Tak zvaný dolní kostel

zde byl založen již kolem roku 600, přičemž částečně na jeho ruinách byl koncem 11. století postaven tak zvaný horní kostel zdobený freskami. Od samého počátku byl kostel zasvěcen archandělu Rafaelovi, byl zde zřízen i klášter a celé místo zůstalo až do 15. století jedním z nejvýznamnějších poutních středisek celé Makurie.

Graffiti z obou kostelů v Banganarti (obr. 5) měla svým autorem – poutníkům zajistit trvalou „přítomnost“ v místě kultu archanděla Rafaela, kterému byla přisuzována uzdravující moc, o čemž svědčí již jeho jméno (hebrejsky „Bůh uzdravuje“). To se týkalo zvláště rozšířených očních nemocí. Není proto náhodou, že se v řecky psaných graffiti v Rafaelově jménu zobrazují v kruhu písmena *fi* oči. Právem se můžeme domnívat, že to bezprostředně souvisí právě s představou o Rafaelovi, který dokáže léčit oční nemoci a slepotu, jak se také uvádí ve starozákonní knize Tóbijášově (sepsané kolem roku 200 př.n.l., snad v Palestině a zřejmě aramejsky; aktuální řecký text však pochází pravděpodobně z konce 3. století n.l. z Alexandrie: P. Větrovec, *„Historické“ knihy Starého zákona*, Červený Kostelec 2017, s. 149–150). Archanděl Rafael říká Tóbijášovi (Tób 11,7–8): „*Ručím ti za to, že se otcovy oči otevrou. Přiložíš mu na oko tu rybičku žluč: lék ho bude štípat a z očí mu vytáhne bílou blanku. A tvůj otec už nebude slepý a uvidí světlo*“ (podle: *Jeruzalémská bible. VII. Svazek: Tobáš, Judit, Ester, Knihy Makabejské*, Praha 1996, s. 27). Tato graffiti jsou důkazem osobní zbožnosti, kdy se lidé spoléhali na Boha, svěřovali svůj osud do rukou božích a uctívali anděly jako boží posly a prostředníky mezi Bohem a sebou.

V 7. kapitole (s. 105–118) podává Fawzi Hassan Bakhiet dobrý přehled o núbijském skalním umění v oblasti mezi 4. a 5. tisíciletím př. n. l., o jeho vývoji, použitých technikách, tématech a datování. Mnohá graffiti na zmíněném území přitom byla

Obr. 5. Graffiti vyrytá do omítnutých pískovcových stěn horního kostela archanděla Rafaela v Baganarti. (B. Żurawski, s. 91, obr. 6.5.)

dokumentována teprve v rámci „The Merowe Dam Archaeological Salvage Project“, který se uskutečnil v letech 2001–2009. Proslulá figurální a textová graffiti z italských Pompejí představuje v závěrečné 8. kapitole (s. 119–133) Rebecca Benefiel. Pro ně je charakteristické to, že jsou zcela apolitická a nenapadají nikoho mocného či vlivného. Naopak obsahují přátelské pozdravy, osobní vzkazy, vyznání lásky, citace poezie nebo obdiv ke gladiátorům a věrně odrážejí radosti a strasti obyvatel tohoto města, než došlo v roce 79 n.l. ke zničující erupci Vesuvu. Epilog knihy (s. 135–140) tvoří fotoreportáž Aymana Damaryho, pořízená v oblasti egyptské Aráby el-Madfuny (někdejšího Abydu). Fotografie zachycují malovanou výzdobu domků, která má připomínat a oslavovat muslimskou pouť do Mekky (*el-hagg*) [obr. 6]. S takovými graffiti se v Egyptě setkáváme často (A. Parker – A. Neal, *Hajj Paintings. Folk Art of the Great Pilgrimage*, Washington – London 1995): obvykle uvádějí jména poutníků, rok vykonání cesty a způsob dopravy (letadlem, lodí, na velbloudu). I v tomto případě jde o textové a figurální vyjádření osobní zbožnosti a způsob komunikace se současníky i potomky.

Obr. 6. Figurální a textová graffiti s námětem poutě do Mekky. Novodobá malba na domku v egyptské el-Ghábě. (A. Damarany, s. 138, obr. El-Ghabat 4.)

Na závěr publikace je připojen katalog (s. 141–189) vybraných merojských a středověkých graffiti ze zádušního chrámu Ku. 1500 (S. Davis – G. Emberling) a pyramidu Ku. 1 (B. B. Williams). Chrátová graffiti (T 1 – T 55) jsou uspořádána do pěti kategorií (lidské postavy, zvířata a rostliny, předměty a architektura, symboly, důlky nebo jamky), pyramidová do tří (předměty – lodě, zvířata, symboly a monogramy). U všech graffiti jsou uvedeny základní údaje a výstižný popis a připojena je i kvalitní barevná fotografie. Nechybí ani soupis literatury (který je ostatně za každou kapitolou knihy) a koncordance (s. 190–193).

Zásluhou obou editorů a jejich spoluautorů máme nyní k dispozici nejen dosud neznámá graffiti z el-Kurru, ale získáváme také širší pohled na graffiti nacházející se na rozlehlém území mezi dnešním Asuánem a Chartúmem, která přibližují historický vývoj severovýchodní Afriky a myšlení jejich tvůrců. Graffiti podávají spolehlivá dobová svědectví o daném místě (B. David – M. Wilson, [eds.], *Inscribed Landscapes: Marking and Making Place*, Honolulu 2002) a představují hodnotný pramen k poznání a pochopení minulosti i současnosti (Ch. Ragazzoli – Ö. Harmansah – Ch. Salvador – E. Frood, [eds.], *Scribbling through History: Graffiti, Places and People from Antiquity to Modernity*, London 2018), mnohdy velice žhavé (M. Gröndahl, *Gaza Graffiti. Messages of Love and Politics*, Cairo – New York 2009; W. Parry: *Against the Wall. The Art of Resistance in Palestine*, Cairo – New York 2010). Recenzovaná kniha tak nepochybně zaujme nejen egyptology, núbiology a meroisty, ale rovněž kulturní antropology, religionisty, etnografy a historiky umění.

Kontakt: Prof. PhDr. Břetislav Vachala, CSc., Český egyptologický ústav Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, Celetná 20, 110 00 Praha 1, e-mail: bretislav.vachala@ff.cuni.cz.

